

Клеопатра. Життя

Постать Клеопатри огорнута міфами. Вона увійшла в історію розпусною звабницею, супутницею двох видатних римлян — Юлія Цезаря і Марка Антонія. Але історію цієї єгиптянки писали чоловіки. Що про неї може сказати жінка? Стейсі Шифф спробувала по-новому поглянути на життя єгипетської цариці, показати її окремо від чоловіків і визначити, чи помилялись історики минулого. Це ґрунтовне й цікаве дослідження життя Клеопатри, у якому авторка відокремлює правду від вигадки, а упередження від реальності. І перед читачем постає освічена, неймовірно багата, блискуча жінка, владна правителька великого Єгипетського царства.

Стейсі Шифф

КЛЕ

О

ПЛА

ТРА

ЖИТТЯ

ВИДАВНИЦТВО

ФАБУЛА

#PRO

I. Ця єгиптянка

Найцінніша людська риса — це розважливість у тому, чому варто або не варто вірити.

Еврінід

КЛЕОПАТРА, ОДНА З НАЙСЛАВЕТНІШИХ ЖІНОК, які коли-небудь жили на світі, правила Єгиптом протягом двадцяти семи років. Вона була втратила царство, повернула його, майже втратила знову, розширила кордони своєї імперії, нарешті втратила все. Богиня в дитинстві, цариця у вісімнадцять років, легендарна особистість одразу ж після смерті, вона навіть за часів свого життя була об'єктом здивування та поклоніння, пліток та легенд. На вершині своєї могутності вона владарювала майже над усім східним узбережжям Середземного моря — і це було останнє велике Єгипетське царство, найвеличніше, ніж за будь-якого іншого єгипетського правителя. Якоїсь швидкоплинної миті Клеопатра тримала у своїх руках долю всього Західного світу. Вона мала дитину від жонатого чоловіка, ще трьох — від іншого чоловіка. Вона померла у віці тридцяти дев'яти років, за покоління до народження Христа. Життєва катастрофа міцно зцементовує репутацію, а кінець Клеопатри був раптовий і сенсаційний. Відтоді вона надійно закріпилась у нашій уяві. Багато хто говорив від її імені, включно з видатними драматургами та поетами, уже дві тисячі років ми вкладаємо слова в її вуста. За своє посмертне життя, чи не найбільш насичене за всю історію людства, Клеопатрі судилося стати астероїдом, відеогрою, поширеним кліше, сигаретою, гральним автоматом, стриптиз-клубом, синонімом Елізабет Тейлор. Шекспір також доклав руку до цього безкінечного різноманіття Клеопатр. Якби ж то він тільки знав, що з цього вийде!

Та якщо Клеопатрине ім'я закарбувалося на віки, сам її образ лишається доволі розпливчастим. Нехай Клеопатра — одна з найбільш упізнаваних фігур в історії, але ми майже не уявляємо, який вигляд вона мала насправді. Її автентичним портретом може вважатися хіба

що зображення на монетах, викарбуваних за її життя й, найпевніше, нею ж і затверджених. У пам'яті нашій Клеопатра залишилась із зовсім неправильних причин. Здатна, далекоглядна правителька, вона знала, як збудувати флот, придушити повстання, контролювати грошовий обіг, пом'якшити наслідки голоду. Один видатний римський воєначальник засвідчував також і неабиякі її здібності у військовій справі. Навіть у часи, коли жінка-цариця не була рідкістю, Клеопатра виділялася серед інших — єдина жінка-самодержиця античності, що немало відзначилась у політичному житті Західного світу. Вона була незрівнянно багатшою за будь-кого в Середземномор'ї. Вона також мала куди більшу повагу та престиж, ніж будь-яка інша жінка свого часу, про що принагідно було нагадано одному дратівливому царькові-суперникові, коли під час перебування Клеопатри при його дворі той забажав, щоб її забили (враховуючи її статус, це було просто неможливо зробити). У Клеопатриному роду теж не бракувало вбивць, і вона віддано трималась сімейної традиції, але, як для свого часу та місця, поводитися навдивовижу чемно. Та все ж для прийдешніх поколінь вона залишилась розбещеною звабницею — і це не останній раз, коли образ жінки непересічної і владної із часом перетворюється на безсоромно-спокусливий.

Як і кожне життя, що прислужилося поезії, життя Клеопатри було сповнене негараздів та розчарувань. Вона вироста серед небувалої розкоші, щоб успадкувати царство, що занепадало. Впродовж десяти поколінь її предки титулували себе фараонами, хоча насправді Птолемеї були греками з Македонії, тож Клеопатра така ж єгиптянка, як і Елізабет Тейлор. Коли Клеопатрі було вісімнадцять, а її братові десять, їм дісталася країна з непевним майбутнім, та ще й обтяжена непростим минулим. Тринадцять сторіч відділяють Клеопатру від Нефертіті. Піраміди — до яких Клеопатра майже напевно приводила Юлія Цезаря — уже були вкриті графіті, полишеними рукою чужоземців. Сфінкс зазнав значної перебудови десь за тисячу років до того. Слава колись визначної імперії Птолемеїв встигла дещо потьмяніти. Сама ж Клеопатра дійшла до літ у світі, над яким нависла тінь Рима, котрий за часи її дитинства поширив своє панування до кордонів Єгипту. Коли Клеопатрі було одинадцять, Цезар нагадував своїм командирам, що хто не воює, хто не здобуває багатств і влади,

той не римлянин. Дещо інакше про це висловився один східний правитель, якому теж довелося зійтися з Римом на полі бою, і ці слова ніби вирок прозвучали і для самої Клеопатри: римляни мають вдачу вовків. Вони ненавидять великих царів. Усе, що в них є, отримано здирництвом з поневолених народів. Римляни простягали руку до всього й ладні були «все зруйнувати або загинути у спробі». Що це означає для останньої заможної країни в римській сфері впливу, неважко було здогадатися. Та поки що Єгипет, демонструючи неабияку спритність і вміння лавірувати на переговорах, здебільшого зберігав автономію. Втім, і Єгиптові теж не судилося залишитися осторонь хитросплетінь римської політики.

За нечувані для того часу гроші Клеопатрин батько забезпечив собі офіційний статус «друга і союзника римського народу». Його доньці довелося дізнатися, що замало бути другом цьому народові та його Сенатові, конче потрібною була дружба із римлянином, що наразі був наймогутнішим серед них. А за пізньої республіки, що дедалі більше скочувалась у темінь громадянської війни, це було завданням дуже непростим. За життя Клеопатри конфлікти спалахували знову і знову, зводячи римських воєначальників у кривавому зіткненні, по суті, своїх нестримних особистих амбіцій,— і це непримиренне протистояння, цілком несподівано, двічі знаходило вирішення на єгипетській землі. Від кожного подібного пароксизму громадянської війни здригався й увесь середземноморський світ, змушений поспіхом коригувати і сторону, якій виявляти відданість, і напрямок, куди відправляти данину. Батько Клеопатри поставив на Помпея Великого, видатного римського полководця, і на його, здавалося, незгасиму щасливу зірку. Помпея було обрано за сімейного покровителя. Також Помпей вступив у громадянську війну проти Юлія Цезаря саме тоді, коли на іншому боці Середземномор'я Клеопатра сходила на трон. Улітку 48 року до Р. Х. Цезар завдав Помпееві нищівної поразки в Центральній Греції, Помпей утік до Єгипту, щоб знайти свою смерть на єгипетському узбережжі, йому завдали смертельного удару кинджалом і відтяли голову. Клеопатрі тоді йшов двадцять другий рік. Вона не мала іншого вибору, як запобігати ласки в нового володаря римського світу. Втім, вона робила це зовсім не так, як більшість підлеглих царів, імена котрих, що й не дивно, загубилися в історії. Наступними роками

Клеопатра відчайдушно намагалася обернути невблаганну римську хвилю собі на користь, змінюючи, після Цезаревого вбивства, одних покровителів на інших, щоб остаточно зійтись із його протеже Марком Антонієм. З історичної перспективи доба Клеопатри видається тимчасовою передишкою для Єгипетського царства. Що ж до її власної історії, то вона, по суті, скінчилася, ще й не розпочавшись,— хоч, звісно, зовсім не так, як хотілося б єгипетській правительці. По смерті своєї цариці Єгипет став римською провінцією і незалежність повернув собі аж у двадцятому столітті.

Чи можна щось добре сказати про жінку, яка спала з двома наймогутнішими чоловіками свого часу? Можливо, але не тоді, коли голос епохи належав Риму. Клеопатра стояла на одному з найбільш небезпечних перехресть в історії — жінка і влада. Розумні жінки небезпечні, як застерігав ще Евріпід століттями раніше. А римському історикові нічого не заважало виставити юдейську царицю простою маріонеткою, аби — всього за шість сторінок — звинуватити її в нестримній, просто-таки непристойній жадобі владарювати. Але й куди більш невинний тип жіночого впливу не лишався непоміченим. У шлюбному договорі першого століття до Р. Х. наречена присягалася бути вірною та люблячою, щоб потому поклястися не додавати чоловікові до їжі чи напоїв різних любовних зел. Нам невідомо, кохала Клеопатра Антонія чи Цезаря, але знаємо напевно, що вона крутила ними як хотіла. В очах римлян це мало такий вигляд, ніби вона «уярмила» їх обох. Хоча від самого початку це була гра «хто кого»: чари жіночої владності проти чоловічого обману. Коли дружину першого римського імператора Авґуста спитали, як їй вдалося отримати такий вплив на свого чоловіка, та нібито відповіла, що завдяки «беззастережній цноті, охоче виконуючи все, що тішить його, не втручаючись у жодні його справи, зокрема роблячи вигляд, що нічого не чує й не знає про його пасій, до яких він виявляє прихильність». Немає причин приймати цю формулу за чисту монету. До того ж і Клеопатра була виліплена із зовсім іншого тіста. Вона запросто могла, розважаючись зі своїм коханцем риболовлею під млосним александрійським сонцем, покепкувати з того, хто був наймогутнішим римським воєначальником.

Для римлянина аморальність і беззаконня були прикметними рисами грека. Тож Клеопатра була двічі підозрюваною: як уродженка культури, знаної своєю «природною здібністю обманувати», і через своє александрійське місцезнаходження. Римлянин не міг відділити екзотичне від еротичного, а Клеопатра була втіленням чаклунського, алхімічного Сходу, свого сласного, нещирого краю, такого ж незбагненого й дивовижного, як і їхня чудо-ріка. Здавалося, лише раз зустрівшись із нею, чоловіки втрачали голову чи щонайменше круто змінювали свій життєвий шлях. Навіть Плутарх у біографії Марка Антонія не зміг роздивитися справжнього за уявним. Подібне ж враження вона справляє й на історика дев'ятнадцятого століття, котрий представляє її в момент першої зустрічі із Цезарем «шістнадцятирічною легковажною дівцею» (ту, яка була двадцятиоднорічною жінкою на рідкість цілеспрямованої вдачі). Схід кликав до себе оманливою піснею сирени ще задовго до Клеопатри — та що з того, адже й вона теж походила із п'яного краю сексу й надмірностей. Тож неважко зрозуміти, чому Цезар увійшов в історію, а Клеопатра перетворилася на легенду.

Наше бачення ще більше затьмарюється тим фактом, що римляни, які переповідали історію Клеопатри, не надто добре знали на своїй давнині. Це раз у раз впадає в око, коли читаєш їхні оповідання. Як і Марк Твен у приголомшливому, переповненому різними дивовижами Ватикані, ми інколи віддаємо перевагу копіям перед оригіналом. Так само й класичні автори — вони переказували старі оповідки, часто-густо компілюючи різні історії. Вони накинули Клеопатрі пороки інших нечестивиць. Адже історія існувала для того, щоб її переповідати, і якомога барвистіше, при цьому не обов'язково точніше. В античних хроністів злодії неодмінно виряджаються в надто вульгарний пурпур, об'їдаються смаженими павичами, умащуються рідкісними мастилами, розчиняють дорогоцінні перли в кубках. І розбещена та жадібна до влади єгипетська цариця, і пірат, що не відає жалю, запам'ятовувалися завдяки «огидній нестриманості» своїх коштовних брязкалець. Беззаконня й розкіш йшли пліч-о-пліч, світ виблискував пурпуром та золотом. Не допомагало й те, що історія зливалася з міфологією, людське ріднилося з божественним. Світ Клеопатри був такий, де ви могли на власні очі побачити залишки

Орфеевої ліри чи ж відвідати краї, де всім охочим показували яйце, з якого вилупилася Зевсова мати (таке було в Спарті).

Історія пишеться не тільки нащадками, але також і для нащадків. Ті, кого ми вважаємо своїми найбільш вичерпними джерелами, ніколи не бачили Клеопатру особисто. Плутарх народився через сімдесят шість років після її смерті (він творив у той же час, що і євангелісти Матвій, Марк, Лука та Іван). Аппіана відділяє від неї більш ніж століття, Діона Кассія — понад два. Переказ про Клеопатру різниться від більшості жіночих історій тим, що чоловіки, які склали його, перебільшили роль цієї жінки — зі своїх власних причин — замість того, щоб викреслити її геть з історії. Зв'язок Клеопатри з Марком Антонієм був найдовшим у її житті, але із його суперником Августом виявився куди міцнішим. Йому судилося перемогти Антонія та Клеопатру. Щоб слава цієї перемоги була ще гучнішою, він виготовив для Рима таблоїдну версію єгипетської цариці: ненаситна, зрадлива, кровожерна, схиблена на владі. Він гіперболізував образ Клеопатри до немислимих пропорцій, аби такою ж подати і власну перемогу — принагідно заретушувавши в цій картині свого справжнього ворога, колишнього свояка. Як наслідок — це ніби життєпис Наполеона, якби той вийшов з-під пера британця дев'ятнадцятого століття, чи ж історія Америки двадцятого сторіччя авторства Керманіча Мао.

На додачу до компанії аж надто упереджених істориків маємо й надзвичайно фрагментарний фактаж. Жодний александрійський папірус не зберігся. Із надземної забудівлі античного міста до нашого часу теж майже нічого не вціліло. Загалом маємо лише одне написане слово, що належить Клеопатрі. (У 33 р. до Р. Х. вона, або писар, підписала царський указ грецьким словом «гінесті», що означає «Нехай так буде».) Класичні автори не зважали на статистику, а інколи й на логіку також. Їхні перекази суперечать і одне одному, і самі собі. Аппіан легковажить деталями, Йосип Флавій безнадійний у тому, що стосується хронології. Для Діона Кассія витонченість стилю важливіша за точність. Лакуни в їхніх переказах трапляються настільки регулярно, що здаються навмисними, це скидається на змову. Як могло статися, що ми не маємо автентичного бюсту Клеопатри — і це в епоху, яка уславилася досконалістю портретних зображень?

Цицеронові листи перших місяців 44 року до Р. Х. — коли Цезар і Клеопатра перебували разом у Римі — так і не побачили світ. Найдовша з грецьких тогочасних хронік чомусь замовчує цей буремний період. І важко сказати, чого нам не вистачає найбільше. Аппіан обіцяє більш розлого розповісти про Цезаря та Клеопатру у своїх чотирьох книгах з єгипетської історії, але ті не дійшли до нашого часу. Історія Тіта Лівія обривається за століття до Клеопатри. Про деякі конкретні деталі ми дізнаємось нібито зі слів її особистого лікаря, і то лише тому, що на них посилається Плутарх. Хроніка Квінта Деллія щезла, разом із сороміцькими листами, які Клеопатра начебто писала йому. Навіть Лукан, ніби бажаючи подратувати нас, несподівано обриває свою епічну поему на тому, що полишає Цезаря в оточеному Клеопатриному палаці на початку Александрійської війни. Тож за браком фактів їх місце швидко заповнюють міфи, ці бур'янці історії.

Порожні плями в історії становлять небезпеку, щоб зазвичай на їхньому місці ми вибудовуємо інші порожні плями. За браком справ державних ми залишаємося зі справами сердечними. Клеопатра, справжня цариця, що вільно розмовляла дев'ятьма мовами, досвідчена в політиці, дипломатії та мистецтві управління, ввічлива й харизматична, перетворилася на образ, неначе створений спільним зусиллям римських пропагандистів і голлівудських режисерів. То чого ж дивуватися, що їй довелося стати фірмовим знаком того, про існування чого ми і так завжди знали: сильною жіночою сексапільністю. Клеопатрі просто не пощастило з часом. І не тільки тому, що історію Клеопатри писали вороги,— їй також не поталанило в тому, що Клеопатрине ім'я було в кожного на вустах саме в час, коли латинська поезія стрімко набирала сил. Клеопатра живе у віках у буквальному сенсі мовою своїх ворогів. Утім, літературний вимисел на цьому не зупинився. Джордж Бернард Шоу, беручись розповідати про Цезаря та Клеопатру, серед інших джерел числить і власну уяву. Чимало істориків посилаються на Шекспіра, що й зрозуміло, хоч трохи схоже на те, якби ми слова актора Джорджа Скотта у ролі генерала Паттона приймали за дійсні генералові слова.

Щоб повернути образ справжньої Клеопатри, слід не тільки відшукати нові дані, але й зчистити нашарування застарілого міфу та заїждженої пропаганди. Вона була грецькою жінкою, історію якої взяли переказувати чоловіки, та ще й здебільшого імперські достойники, чиє майбутнє належало Римові. Їхня історична методологія нам малозрозуміла. Вони рідко називають свої джерела, покладаючись переважно на переказ з пам'яті. За сучасними стандартами вони радше полемісти, апологети, моралісти, майстри сюжетних ходів і перелицьовування старих вигадок на новий лад. Єгипет Клеопатри, попри всю ерудованість, не породив жодного справжнього історика. Тож і читати ці тексти треба відповідно. Втім, хоч і небездоганні, це єдині джерела, які маємо. Немає загальної згоди щодо більшості основних деталей її життя, як і загальноприйнятної думки щодо того, скажімо, хто була її мати, як довго Клеопатра прожила в Римі, скільки разів вагітніла, де вони з Антонієм одружилися, що ж насправді сталося під час тієї битви, яка підвела ризику під її долею, і як саме вона померла. Працюючи над цією книжкою, я намагалася так само брати до уваги, хто був колишнім бібліотекарем, а хто — придворним пліткарем, хто дійсно цікавився Єгиптом, хто зневажав це місце і хто там народився, хто мав проблеми із жінками, хто писав із запопадливістю новоспеченого римлянина, хто хотів звести рахунки, чи потрафити своєму імператорові, чи відточити свій гекзаметр. (На Лукана я покладалася найменше. Цей римлянин з'явився на сцені раніше за інших, ще до Плутарха, Аппіана чи Діона Кассія, та був поетом, людиною емоцій.) Але навіть тоді, коли в переказах немає ані тенденційності, ані плутанини, вони однаково рясніють перебільшеннями. Ми вже встигли зазначити, що античність не знала простих, неприкрашених історій. Приголомшити уяву — ось їхня справжня мета. Я не намагалася заповнити лакуни, хоча місцями все ж складала до купи різні можливості. Те, що здається просто імовірним, залишається тут просто імовірністю — хоча погляди навіть на імовірності теж радикально різняться. Суперечливе ж залишається суперечливим. Здебільшого я також реконструювала і контекст, у якому відбувалися події. Авжеж, Клеопатра вбила своїх братів, але й цар Ірод Великий також убив своїх дітей (аби потому тужливо називати себе «найнещаснішим із батьків»). І, як нагадує нам Плутарх, подібна поведінка була нормальною серед тогочасних владик.

Красунею Клеопатра, цілком можливо, теж не була, але від її багатства — і її палацу — у римлянина справді могло відібрати мову. Все сприймається на одному боці Середземномор'я зовсім не так, як на іншому. Цю картину вповні висвітлюють наукові дослідження останніх десятиліть щодо жінок античності, зокрема в елліністичному Єгипті. Я ж спробувала стерти наліт мелодраматичності з фінальних сцен Клеопатриноного життя, який зводить навіть цілком притомні літописи до рівня мильної опери. Втім, інколи на передній план виходить і висока драма, і не без причини. Епоха Клеопатри — це доба грандіозних, заворожливих особистостей, від яких неможливо відвести погляд. Але епоха закінчується, найвеличніші актори раптово покидають сцену. І відтак світ руйнується.

ХОЧА МИ БАГАТО ЧОГО НЕ ЗНАЄМО ПРО КЛЕОПАТРУ, їй теж багато чого було невідомо. Скажімо, що живе вона в першому столітті до Різдва Христового або ж в елліністичний період, і те і те — пізніші концепції. (Елліністичний період розпочинається зі смертю Александра Великого у 323 році до Р. Х. і закінчується 30 року до Р. Х. зі смертю Клеопатри. Певно, найкраще цей період визначити як «грецький світ», у якому греки не відігравали ніякої ролі.) Також не відала того, що вона — Клеопатра VII, і на це теж було декілька причин, зокрема те, що в дійсності вона була шостою за рахунком Клеопатрою. Також серед її знайомих не було нікого, хто б звався Октавіан. Чоловіка, який здолав її, відібрав у неї царство, підштовхнув до самогубства й чи не найбільше прислужився до її посмертної слави, за народження звали Гай Октавій. У часи, коли той почав відігравати більш-менш помітну роль у житті Клеопатри, він уже волів зватися Гаєм Юлієм Цезарем, як його видатний двоюрідний дід (а разом і Клеопатрин коханець), який згадав внучатого небожа у своєму заповіті. Тепер ми знаємо його як Августа завдяки титулові, прийнятим лише через три роки по смерті єгипетської цариці. На цих сторінках він буде Октавіаном, адже серед двох Цезарів, як ведеться, завжди один буває зайвий.

З часів античності змінилася також і більшість географічних назв. Я слідувала цілком слухній методі Лайонела Кассона, віддаючи

перевагу знайомому перед послідовним. Тож стародавній фінікійській Беріт у нас буде зватися по-сучасному Бейрутом, у той час як давньо-єгипетське містечко Пелузій — якого більше немає, але зараз було б якраз на східних околицях Порт-Саїду, при самому вході в Суецький канал — залишатиметься Пелузієм. Так само я вчинила і з іменами, зупинившись на звичній для нас вимові античних імен замість транслітерації. Тож суперник Цезаря предстане як Помпей, а не Гнеус Помпеус Магнус, а права рука Цезаря зватиметься Марк Антоній, а не Маркус Антоніус. Ландшафт також здебільшого змінився: берегова лінія щезла під водою, болота пересохли, пагорби осипалися. Нинішня Александрія тепер куди більш положиста, ніж була за життя Клеопатри. Вулиці забули своє античне планування, й будинки вже не виблискують білим. Річка Ніл протікає тепер майже двома милями східніше. Але незмінними лишилася курява, в'їдливе морське повітря, пурпурові відливи александрійського неба на захід сонця. Примітно-незмінною залишається людська натура, незворотними — рушійні сили історії. Свідчення очевидців — разюче суперечними^{1}. Уже понад дві тисячі років міф виявляється сильнішим і живучішим за факт. Усюди, за винятком окремо вказаних місць, дати подані до Різдва Христового.

II. Мертві не кусаються

Яке рідкісне везіння — справжній дар богів — не бути обтяженим великою ріднею.

Менандр

ТОГО ЛІТА ВОНА ЗІБРАЛА ЗАГІН НАЙМАНЦІВ і стала табором у пустелі, під блискучим жаром сирійського сонця. Їй виповнився двадцять один рік, вона була сиротою і вигнанкою, що вже пізнала і рідкісне щастя народитися царською донькою, і його неодмінну супутницю — придворну інтригу. Звична до неперевершеної розкоші, небаченої серед інших царських дворів, вона змушена тепер перебувати за дві сотні миль від дверей з чорного дерева й оніксових підлог рідного дому. Уже цілий рік її домом можна було назвати хіба що цей намет серед порослої чагарником пустелі. У ці місяці, рятуючи своє життя, вона залишила позаду Середній Єгипет, Палестину та південь Сирії. Та ось настало літо, яке в цих краях не бувало без пилу та куряви, і вона витратила його на те, щоб зібрати військо.

Жінки в її роду були звичні й до цього, тож Клеопатра була готова зустрітися з ворогом, який виступив їй назустріч. У небезпечній близькості, рукою подати до її табору, неподалік від приморської фортеці Пелузій на східному кордоні Єгипту розташувалось військо з 20 тисяч солдатів-ветеранів: з армією, лише вдвічі більшою за цю, три століття тому Александр Великий пройшов ледь не всю Азію. Армія ця являла собою пістряве зібрання піратів і бандитів, вигнанців, злочинців і збіглих рабів, на чолі якої стояв її тринадцятирічний брат. Разом вони успадкували єгипетський престол. Вона відтіснила його від влади, а він вигнав її з країни, над якою мали правити спільно, як чоловік і дружина. Тепер у руках брата була фортеця Пелузія з її міцними стінами з червоної цегли, масивними півкруглими баштами двадцяти футів заввишки, де й закріпилася його армія. Її ж табір стояв далі на схід, на безлюдному узбережжі, серед спекотливого моря бурштинових пісків. Бій між двома арміями здавався неминучим, її

становище — у найкращому разі безнадійним. І це останній раз за дві тисячі років, коли Клеопатра VII все ще залишатиметься поза сценою. Ще кілька днів — і вона увірветься в історію. Інакше кажучи, поставши перед невідворотним, вона спроможеться на неможливе. Йшов 48 рік до Р. Х.

Ніби якесь «дивне безумство» тоді зависло над усім Середземномор'ям, розливаючись у повітрі, визріваючи зловісними прикметами, лихими передвістями та чутками, одна неймовірніша за іншу. Людей охопило якесь нервово збудження. Настрій змінювався від тривоги до піднесення, від радісної надії до відчайдушного страху, і все це за один день. Серед чуток навіть виявлялися правдиві. На початку липня Клеопатра довідалася, що громадянська війна в Римі — двобій, який зіштовхнув між собою непереможного Юлія Цезаря із нездоланим Помпеєм Великим,— мала перетнутися із її власною війною. Ця новина не могла не тривожити. Римляни, наскільки було відомо Клеопатрі, завжди захищали єгипетських монархів. Своїм тронем вони завдячували саме цій незламній силі, яка за кілька поколінь перебрала під себе більшість Середземноморського світу. Щодо Помпея, то він, скільки вистачало її пам'яті, був особливим другом її батька. Десятиліттями Помпеєві, видатному полководцю, падала в руки одна перемога за іншою, на суші й на морі, він підкорював одну державу за іншою, в Африці, Азії і Європі. Клеопатра та її брат Птолемеї XIII, що оце уївся на неї, були його боржниками.

Мине ще кілька днів, і Клеопатра довідається, що тебе може вбити як той, від кого очікуєш взаємну послугу, так і твій найближчий родич. 28 серпня Помпей ступив на єгипетський берег біля Пелузю, рятуючись після нищівної поразки від Цезаря. Як ніколи йому потрібні були захист і допомога. Цілком слушно він розсудив, що може розраховувати на вдячність молодого царя, чию сім'ю він завжди підтримував і яка саме йому була зобов'язана царським престолом. Тож не було такого прохання, у якому б йому могли відмовити. Але три регенти, які фактично правили від імені юного царя — його вчитель риторики Теодот, командувач царською гвардією Ахілла та євнух Потін, який із вихователів маленького фараона спритно вибився в першого міністра,— вважали інакше. Це несподіване прибуття

вимагало й непростого рішення, про яке вони гаряче сперечалися. Думки різнилися. Прогнати Помпея — зробити його своїм ворогом. Прийняти — мати своїм ворогом Цезаря. А от якби вони знищили Помпея, той не зміг би запропонувати підтримку Клеопатрі, до якої був прихильний. Або ж самому сісти на єгипетський трон. «Мертві не кусаються» — такою була порада ритора Теодота, який із усмішкою на вустах навів простий силогізм, що вони не можуть ні подружитися, ні посваритися з Помпеєм. Він відправив римлянину вітальне послання та «поганенький човник». Помпей не встиг кроку ступити на берег, як на цьому ж мілководді неподалік Пелузія, на очах у всієї Птолемеєвої армії та самого малолітка-царя в пурпуровій мантиї, його вдарили кинджалом, а потім обезголовили^{2}.

Згодом Цезар спробував придумати якесь розумне пояснення цьому варварству. У скруті, визнавав він, друзі часто перетворюються на ворогів. З тим же успіхом міг зазначити й те, що у скруті вороги можуть порозумітись і стати друзями. Фараонові радники відтяли голову Помпею передусім для того, щоб догодити Цезарю. Бо хіба був кращий спосіб улестити беззаперечного господаря Середземноморського світу? За логікою трійці, це zarazом остаточно спрощувало й ситуацію з Клеопатрою. У римській громадянській війні — а це було настільки непримиренне змагання, що радше скидалося не на збройний конфлікт, а на чуму, повінь, пожежу, — тепер вона мала вигляд прибічниць сторони, що програла.

Через три дні, по п'ятах свого суперника, у єгипетській столиці з'явився і Юлій Цезар. Він прибув суходолом із невеликим загоном, випередивши основні свої сили. Александрія, велична столиця, була обителлю лихослів'я, сумнівної моралі, незрівнянної продажності. Її мешканці говорили швидко, багатьма мовами й усі одразу, то було яскраве місто запальних натур і нестримних, екзальтованих умів. У ньому вже відчувалася буря, та Цезар був обережним у проявах радості щодо перемоги і надалі поводився стримано. Коли Теодот підніс йому відрубану три дні тому Помпееву голову, нажаханий Цезар мимоволі відвів погляд. Аж от на очі йому навернулися сльози. Певно, кілька сльозинок із них справді були щирі, адже колись Помпей був не тільки його союзником, але й зятем. Та якщо радники Птолемея

сподівалися, що такий моторошний прийом допоможе спровадити Цезаря, то вони помилилися. І якщо Цезар вважав, що єгиптяни, вбивши Помпея, проголосували на його користь, то він теж помилявся, принаймні щодо жителів єгипетської столиці. Єгипетська земля зустріла його бунтами, де не було більш незваного гостя, ніж римлянин, особливо наділений атрибутами влади. Раз Цезар уже тут, то йому у кращому разі схочеться втрутитись у їхні справи. А в найгіршому — загарбати їхню країну й поневолити їх самих. Рим уже поновив на престолі непопулярного царя, який не придумав нічого кращого, ніж обкласти податками свій народ, аби розрахуватись із римськими боргами, яких коштувало йому це поновлення. Александрійці ж не горіли бажанням задурно платити за царя, якого до того ж зовсім і не хотіли. Ставати римськими підданцями теж ніхто не бажав.

Цезар знайшов собі безпечний притулок у літній резиденції, що була частиною палацового комплексу Птолемеїв біля царських верфей у східній частині Александрії. Місто вирувало — бійки спалахували то тут, то там, і крики гучною луною котилися вуличними колонадами, та в самому палаці Цезарю нічого не загрозувало. Він поквапом послав за підкріпленням. Після чого одразу ж закликав до себе недружніх брата і сестру. Розсудити їхню суперечку Цезар уважав для себе справою честі, адже з десятків років тому саме вони з Помпеєм підтримали їхнього батька. Рим був вельми зацікавлений у стабільному Єгипті, враховуючи чималий борг, який ще належало виплатити. Нещодавно Цезар пропонував це своєму суперникові, а тепер настав час ворожим сторонам «покласти край своїй непримиренності, покинути збройну боротьбу і більше не випробовувати долю». Нехай Клеопатра та її брат пожаліють і самих себе, і свою країну.

Запрошення до Цезаря означало, що Клеопатрі доведеться дещо пояснювати, а разом і дещо прорахувати. У неї були всі причини якнайшвидше з'явитися до нього й представити йому свою сторону, доки братові радники не встигли нашкодити їй. Та ворожа армія надійно перекрила їй усі шляхи в Єгипет — Птолемеєм навіть не пробував розпустити військо, хоча Цезар запропонував йому це зроби-

ти. Вести своїх людей на захід, через золотисті піски, у напрямку кордону та високих башт Пелузія — значить ризикувати сутичкою. За однією версією, Клеопатра зв'язалася з Цезарем через посередника, та потім, вважаючи себе зрадженою (при дворі її не любили), вирішила сама представити йому свою справу. Залишалось тільки придумати, як прослизнути через ворожі ряди, на той бік кордону, що добре охоронявся, у царський палац, оточений зусібіч повсталими александрійцями, потайки й не втративши життя. Клеопатра, яка даром влаштовувати помпезні вистави зажила собі невмирущої слави, у своїй найпершій та найважливішій політичній авантюрі мала стати непримітною. Досить цікаве становище навіть за сучасними мірками. Щоб вийти з небуття, щоб дати початок своїй власній історії, ця жінка мала тайком прокрастись у власний будинок.

Звісно, були й певні вагання. Плутарх розповідає нам, що «вона перебувала в розгубленості, як дістатися так, аби її не відкрили», аж допоки їй — чи комусь із її оточення, адже вона теж мала своїх довірених — спала на думку геніальна витівка. Вона потребувала вистави з перевдяганням. Їй потрібні були кілька на рідкість вправних спільників, одним із яких виявився відданий сицилійський служник на ім'я Аполлор. Між Синайським півостровом, де отаборилася Клеопатра, й палацом в Александрії, де вона зросла, лежала небезпечна трясовина, що кишіла мошкаркою та різними кусючими кліщами. Ця болотиста рівнина не раз ставала в пригоді єгиптянам, захищаючи їх від вторгнень зі сходу. Назву вона дістала від своєї здатності поглинати цілі армії, що ці важкі піски робили із «зловісною підступністю». Військо Птолемея контролювало узбережжя, де зогнивало Помпееве тіло в наспіх викопаній могилі. Та найпевніший і найкоротший шлях на захід пролягав тоді не через ці заболочені розливи Пелузія, не морем уздовж берега, де б Клеопатра наражалася на небезпеку бути побаченою дозорцями чи потрапити в сильну протитечію. Тож цілком слушним видавався обхідний маневр: спочатку на південь, угору течією Нілу до Мемфісу, а потім знову до морського узбережжя, але це була подорож на вісім днів як мінімум. Цей маршрут теж був не без своїх небезпек, річкою йшов жвавий рух човнів, який до того ж ретельно контролювався митниками. Та, вочевидь, Клеопатра все ж попливла каламутними водами Нілу,

супроводжувана сильним вітром та зграями комашні, як це бувало в середині жовтня. А тим часом радники Птолемея стали дибки, отримавши запрошення Цезаря. Як сміє якийсь там римський полководець викликати до себе царя? Саме нижчий за рангом має просити про аудієнцію у вищого, про що добре відомо й самому Цезарю.

А тим часом Аполлодор, щойно засутеніло, тихцем направляв маленький двовесловий човен у східну гавань Александрії до самої палацової стіни. Ближче до берега стояла суцільна темрява, хоча з відстані низинний берег міста був освітлений його уславленим маяком, заввишки в чотириста футів, одним з див античного світу. Цей сяючий стовп стояв за пів милі від Клеопатри на острові Фарос, у самому кінці рукотворної дамби. Та навіть у сяйві маяка навряд чи б хто зміг розгледіти непримітного човняра. Коли Аполлодор причалив, Клеопатра залізла в здоровенний тюк, конопляний чи шкіряний, де й випросталась на увесь зріст. Затим Аполлодор скатав тюк, для надійності затягнувши шкіряним паском, та закинув на плече (до речі, це єдина деталь, яка вказує нам на зріст Клеопатри). Під тихий плескіт хвиль він рушив через палацовий двір, що являв собою комплекс садів, різнокольорових віл і портиків із колонадами, які протягнулися майже на милю — четверту частину міста. Це було місце, яке Аполлодор — який, напевно ж, не веслував човном аж від самої пустелі, а радше був стратегом повернення своєї цариці — знав дуже добре. На його плечі Клеопатра проминула палацову браму і потрапила до Цезаревого приміщення в палаці, який по праву належав їй. Це було одне з найдивніших повернень в історії. Багато цариць повертались із забуття, але Клеопатра — єдина, котра вийшла на історичну арену із грубого мішка на кшталт того, у якому зазвичай возили згорнуті сувої папірусу чи перевозили чималенький статок золотом. Утім, вона була майстринею всіляких трюків і перевдягань. Настане час, коли вона змовиться з іншою жінкою, що теж потрапить у небезпеку, щоб ту тайком винесли з її палацу в домовині.

Нам невідомо достеменно, чи вміст мішка виявився просто на очах у Цезаря. Хай як там було, малоімовірно, що Клеопатра з'явилась «велично» (як наполягає одне джерело), чи ж з голови до ніг усипана золотом та коштовностями (як натякає інше), чи ж хоча б більш-менш

причесаною. Попри всі чоловічі фантазії, п'ять століть історії мистецтва та дві найвизначніші п'єси англійської літератури, вона була повністю одягнута, у довгій лляній туніці, обтислій і без рукавів. Їй була справді потрібна єдина прикраса, яку серед усіх єгиптянок мала право носити тільки вона: діадема, або ж широка біла стрічка, ознака монаршої влади в елліністичному світі. Навряд чи б вона стала перед Юлієм Цезарем без такої стрічки, пов'язаної через чоло з вузлом ззаду. А от у тому, що стосується Клеопатриного «знання, як привабити до себе кожного», свідчень уже не бракує. Усі знали, що варто хоч раз поспілкуватись із нею, щоб одразу ж підпасти під її чари. Для тогочасної аудиторії сама відчайдушна сміливість цього маневру — юна цариця несподівано з'являється у себе вдома, серед розкішних фресок царського палацу, куди самому Цезарю вдалося насилу потрапити, — уже була справжнім чародійством. Заднім числом можна додати, що поява ця стала шоком не тільки особистим, але й політичним. Немов блискавка вдарила тієї неповторної, трепетливої миттєвості, коли дві цивілізації, які до того прямували кожна своїм шляхом, зіткнулися раптово й несподівано. Уславлений не тільки своєю інтуїцією, але й швидкістю, Цезар був не з тих, кого легко було здивувати. Він завжди прибував раніше очікуваного і випереджав гінців, посланих повідомити про нього (за що й поплатився тієї осені, коли прибув у Єгипет раніше за свої легіони). Тож якщо його успіх можна здебільшого пояснити «швидкістю та несподіваністю його кроків», у всьому іншому він проявляв себе чітким і далекоглядним стратегом, що рідко втрачає самовладання, завжди наготові до всяких несподіванок і непередбачених обставин. Його нетерплячості судилося пережити його. До славнозвісного *Veni, vidi, vici* залишався ще цілий рік, але що це, як не панегірик результативності? Він настільки добре розумівся на людській натурі, що того літа перед вирішальною битвою наставляв своїх бійців не жбурляти, як зазвичай, дротики в повітря, а штрикати ними в лице своїх супротивників із лав Помпея. Самозакоханість ворогів, обіцяв він, виявиться більшою за їхню відвагу. І мав рацію: помпеянці прикривали обличчя й тікали. Протягом попереднього десятиліття Цезар долав неймовірні перешкоди й виявляв найнеймовірнішу звитягу. Він був не з тих, хто загравав з фортуною, але водночас відчував, що її таки варто підганяти. А ще належав до того роду авантюристів, які не проти

влаштувати справжню виставу, дивуючись зі свого відвертого везіння. І от тепер він побачив перед собою споріднену душу,— принаймні в тому, що стосувалося винахідливості та сміливості рішень.

У всьому іншому юна єгипетська цариця мала небагато спільного з цим «підстаркуватим чоловіком, що переситився коханням» (Цезареві було п'ятдесят два). Його любовні перемоги були настільки ж легендарними та різноплановими, як і військові подвиги. За очі цього елегантного чоловіка з різкими рисами обличчя та сяючими чорними очима й випнутими вилицями прозвали — і перебільшенням була хіба що друга частина прізвиська — «чоловіком кожної жінки й жінкою кожного чоловіка». Щодо Клеопатри, то вона вже три роки була одружена із власним братом, який з усякого погляду був «хлоп'ям», у якого — навіть якщо б він досяг у свої тринадцять років статевої зрілості, що за античними мірками було малоймовірно, — увесь цей час на думці було хіба те, як позбутися її. Пізніші коментатори таврували Клеопатру як «нечисту дочку Птолемея», як «незрівнянну сирену», «розфарбовану повію», чия «розпуста дорого коштувала Римові». Навряд чи в цієї «цариці-повії», коли вона матеріалізувалася перед Цезарем у жовтні 48 року, міг бути бодай якийсь сексуальний досвід.

Було ще дещо, що розділяло цих двох: у голові в неї було лише одне — виживання, а не спокушення. Як наглядно продемонстрували радники її брата, прихильність Цезаря — це достойний приз. Тож їй конче потрібно було довести, що вона на його боці, а не того сімейного благодійника, чию кампанію вона підтримувала і обезголовлене тіло якого тепер зотлівало на середземноморському березі. За таких обставин навряд чи знайдуться причини вважати, що Цезар відчував до неї якусь прихильність. З його точки зору, молодий цар на чолі своєї армії та прихильність александрійців були кращою ставкою. Одначе на руках Птолемея була Помпеева кров, тож Цезар міг припустити, що йому дорожче обійдеться в Римі союзництво з убивцями співвітчизника, ніж підтримка скинутої з престолу безпорадної цариці. Він уже давно збагнув, що «всі люди куди завзятіше виступають проти своїх ворогів, ніж допомагають своїм друзям». Тож принаймні на початку Клеопатра завдячувала своїм життям радше неприязні Цезаря

до її брата та відразу до порадників юного Птолемея — ці явно були не з тих людей, яким довіряють гроші,— ніж якимось своїм чарам. А ще їй просто поталанило з Цезарем. Як зазначає один літописець, інший чоловік міг узяти її життя за життя Помпея. Тепер уже Цезар так само відтяв би голову їй, і вони з єгиптянами були б квити.

Та римський полководець загалом мав м'яку вдачу. Той, хто запросто міг покласти на полі брані десятки тисяч, не менш уславився й проявами поблажливості навіть до найгірших ворогів, до деяких навіть двічі. «Не було нічого більш любого його серцю,— стверджує один із його воєначальників,— ніж милувати тих, хто просив його про милість». Тож нічого дивного, що перший номер у цьому списку посіла одна відчайдушна, красномовна прохачка царського роду. До того ж у Цезаря були й власні причини дослухатися до неї: замолоду він і сам був утікачем. Він теж наробив чимало політичних помилок. Тож хоча рішення стати на бік Клеопатри могло бути цілком логічним на той момент, воно привело до одного з найризикованіших поворотів його кар'єри. Коли він зустрів Клеопатру, та відчайдушно боролася за своє життя. Тієї пізньої осені життя їх обох було поставлене на карту. Наступні кілька місяців Цезар витримував облогу, відбиваючи удар за ударом від спритного та винахідливого ворога, що напосів на полководця з твердою рішучістю дати йому вперше в житті скуштувати справжньої партизанської війни, у місті, якого він не знав і де значно поступався силами. Тож до певної міри саме Птолемей з александрійцями спричинилися до того, що лисуватий, загартований у битвах вояк і спритна молода цариця, яким довелося відсиджуватися в палаці за наспіх зведеними барикадами упродовж шести виснажливих місяців, швидко зблизилися як союзники — зблизилися настільки, що на початку листопада Клеопатра зрозуміла, що завагітніла.

УЖЕ ДАВНО ПОМІЧЕНО, що за кожним багатством криється злочин. Птолемеї ж були неймовірно, казково багатими. Вони походили не від єгипетських фараонів, чиє місце тепер займали, а від войовничих, загартованих простим життям македонян (суворий край суворих чоловіків, як попереджав ще Геродот), які дали людству Александра

Великого. А вже Птолемеї, найбільш підприємливий з його воєначальників, що був йому також за придворного дегустатора, а ще другом дитинства і, за деякими переказами, далеким родичем, за кілька місяців по Александровій смерті заявив права на Єгипет. Чи не найпершим проявом їхньої сімейної здібності до ефектних дійств стало викрадення Птолемеєм тіла Александра. Його саме доправляли в Македонію. Та чи не буде, розсудив юний Птолемай, перехоплюючи поховальний кортеж, з нього більше користі для Єгипту, а передусім для Александрії, якраз для того міста, яке славетний полководець сам і заснував всього кілька десятиліть тому? Туди його й завернули, щоб помістити в золотий саркофаг і виставити в самому центрі міста як дорогоцінну реліквію, талісман, рекламу та страховку. (Уже в дитинстві Клеопатри цей саркофаг був чи то алебастровим, чи то скляним. Через брак грошей двоюрідний дід Клеопатри проміняв його оригінал на військо. Підміна ця коштувала йому голови.)

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

Література

Глухі кути та невідомі фрагменти в історії Клеопатри насправді спричинили парадоксальний ефект — вони змусили нас невпинно повертатися до неї іще й іще. До століть літератури про останню царицю Єгипту додалася справжня хвиля недавніх наукових праць, присвячених добі еллінізму. Один лише каталог вторинних джерел легко сягне розміру грубезного тому. Тож я вирішила обійтися без цього. Тут подано деякі першоджерела, періодичні видання та інша література. Класичні праці, на які опиралася оповідь загалом,— ті, що я діставала найчастіше з книжкової полиці,— представлені у вибраній бібліографії. Ці тексти цитуються за прізвищем автора та датою публікації.

Розділ I. Ця єгиптянка

Andrew Wallace-Hadrill, Suetonius (London: Bristol Classical Press, 2004).

Cicero's letters.

Daniel Ogden, The Hellenistic World: New Perspectives (London: duckworth, 2002).

Dio Cassius, Roman History.

Fergus Millar, A Study of Cassius Dio (Oxford: Oxford University Press, 1999).

Florus, Epitome of Roman History.

James Anthony Froude, Caesar: A Sketch (New York: Scribner's, 1879), 446.

Josephus, Jewish Antiquities, XV.101.

Josephus, The Jewish War.

Plutarch, *Lives*, “Pompey”.

T. P. Wiseman, *Clio’s Cosmetics: Three Studies in Greco-Roman Literature* (Bristol: Bristol Phoenix Press, 1979).

Thucydides, *History of the Peloponnesian War*.

Розділ II. Мертві не кусаються

Alan H. Gardiner, “The Ancient Military Road between Egypt and Palestine”, *Journal of Egyptian Archeology* 6, no. 2 (April 1920).

Alan K. Bowman and Greg Woolf, eds., *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Andrew Chugg, “The Tomb of Alexander the Great in Alexandria”, *American Journal of Ancient History* 1.2 (2002).

Andrew Dalby, *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World* (London: Routledge, 2000), 123.

Anna Swiderek, “Le role politique d’Alexandrie au temps des Ptoleemes”, *Prace Historyczne* 63 (1980).

Appian, *The Civil Wars*.

Barbara Tkaczow *The Topography of Ancient Alexandria* (Warsaw: Travaux du Centre d’Archeologie Meditteraneeenne, 1993).

Bernard Legras, “L’enseignement de l’histoire dans les ecoles grecques d’Egypte”, in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, Berlin 1995 (Stuttgart: Teubner, 1997).

Brent D. Shaw, “Explaining Incest: Brother-Sister Marriage in Graeco-Roman Egypt”, *Man* 27, no. 2 (1992).

Brian C. McGing, “Revolt Egyptian Style: Internal Opposition to Ptolemaic Rule”, *Archiv für Papyrusforschung* 43.2 (1997).

Caesar, Alexandrian War.

Caesar, The Civil War.

Cecilia M. Peek, “The Expulsion of Cleopatra VII”, *Ancient Society* 38 (2008).

Chris Bennett, “Cleopatra V Tryphaena and the Genealogy of the Later Ptolemies”, *Ancient Society* 28 (1997).

Cicero’s letters.

Claire Preaux, “Le statut de la femme a l’epoque hellenistique, principalement en Egypte”, *Receuil de la Société Jean Bodin III* (1959).

Daniel Ogden, *Polygamy, Prostitutes and Death: The Hellenistic Dynasties* (London: Duckworth, 1999).

Diana Delia, “The Population of Roman Alexandria”, *Transactions of the American Philological Association* 118 (1988).

Dio Cassius, Roman History.

Diodorus of Sicily, Library of History.

E. M. Forster, *Alexandria: A History and a Guide* (London: Andre Deutsch, 2004).

Elaine Fantham and others, *Women in the Classical World* (New York: Oxford University Press, 1994).

Elizabeth Carney, “The Reappearance of Royal Sibling Marriage in Ptolemaic Egypt”, *La Parola del Passato* XLII (1987).

Florus, Epitome of Roman History.

Franck Goddio, *Alexandria: The Submerged Royal Quarters* (London: Periplus, 1998).

François Chamoux, *Hellenistic Civilization* (Oxford: Blackwell, 2003), 135.

Geoffrey C. Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers* (New York: Longman, 1997), 33–108.

H. I. Marrou, *A History of Education in Antiquity* (Madison: University of Wisconsin Press, 1956).

Inge Nielsen, *Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal* (Aarhus, Denmark: Aarhus

J. P. V. D. Balsdon, *Roman Women: Their History and Habits* (London: Bodley Head, 1962).

J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

Jean-Yves Empereur, *Alexandria: Jewel of Egypt* (New York: Abrams, 2002).

Joan B. Burton, *Theocritus's Urban Mimes: Mobility, Gender, and Patronage* (Berkeley: University of California Press, 1995).

John Baines, "Literacy and Ancient Egyptian Society", *Man* 18, no. 3 (1983).

John Marlowe *The Golden Age of Alexandria* (London: Gollancz, 1971).

John Whitehorne, "Cleopatra's Carpet", *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia II* (1998).

Justin Pollard and Howard Reid, *The Rise and Fall of Alexandria: Birthplace of the Modern Mind* (New York: Viking, 2006).

Keith Hopkins, "Brother-Sister Marriage in Roman Egypt", *Comparative Studies in Society and History* 22, no. 3 (1980).

Kyra L. Nourse, *Women and the Early Development of Royal Power in the Hellenistic East* (PhD dissertation, University of Pennsylvania, 2002).

Leon Mooren, "The Ptolemaic Court System, *Chronique d'Égypte* LX (1985).

Lionel Casson, *Libraries in the Ancient World* (New Haven: Yale University Press, 2001), 78.

Lucan, *Civil War*.

M. I. Finley, *Aspects of Antiquity* (London: Chatto, 1968), 142.

M. L. Clarke, *Higher Education in the Ancient World* (London: Routledge, 1971).

Manetho, *The History of Egypt*, Fr. 21b (Armenian version of Eusebius).

Maria Nowicka, *La maison privée dans l'Égypte ptolémaïque* (Wrocław, Poland: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969).

Mary R. Lefkowitz and Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome* (London: Duckworth, 1992).

Mostafa El-Abbadi, *The Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria* (Paris: Unesco, 1990), 45.

Nori-Lyn Estelle Moffat, *The Institutionalization of Power for Royal Ptolemaic Women* (Clemson University, 2005).

Pascale Ballet, *La vie quotidienne à Alexandrie* (Paris: Hachette, 1999).

Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs* (Austin: University of Texas Press, 2002).

Philip II, *Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (Washington, DC: University Press of America, 1982), 164.

Phiroze Vasunia, *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander* (Berkeley: University of California Press, 2001).

Pliny, *Natural History*.

Plutarch, Lives, “Antony”.

Plutarch, Lives, “Caesar”.

Plutarch, Lives, “Pompey”.

Quintilian, The Orator’s Education .

Raffaella Cribiore *Gymnastics of the Mind* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

Roger S. Bagnall and Bruce W. Frier, *The Demography of Roman Egypt* (New York: Cambridge University Press, 1994).

Roger S. Bagnall, “Alexandria: Library of Dreams”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 146, no. 4 (December 2002).

Roger S. Bagnall, “Women’s Petitions in Late Antique Egypt”, in *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and Approaches* (Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2006).

Rowlandson, 1998. On marrying later, Donald Herring, “The Age of Egyptian Women at Marriage in the Ptolemaic Period”, *American Philological Association Abstracts* (1988).

Stanley F. Bonner, *Education in Ancient Rome* (Berkeley: University of California Press, 1977).

Strabo, *Geography*.

Suetonius, *The Deified Julius* (Lives of the Caesars).

Teresa Morgan, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Theodore Vrettos, *Alexandria: City of the Western Mind* (New York: Free Press, 2001).

W. A. Daszweski, “Notes on Topography of Ptolemaic Alexandria”, Mieczysław Rodziewicz, “Ptolemaic Street Directions in Basilea (Alexandria)”, and Richard Tomlinson, “The Town Plan of Hellenistic Alexandria”, in *Alessandria e il Mondo Ellenistico-Romano* (Rome: L’Erma di Bretschneider, 1995).

Werner Huss, “Die Herkunft der Kleopatra Philopater”, *Aegyptus* 70 (1990).

William LaRiche, *Alexandria: The Sunken City* (London: Weidenfeld, 1996).

Розділ III. Клеопатра полонить старого чарами

Adrienne Mayor, *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates* (princeton: princeton University press, 2010).

Appian, *The Civil Wars*

Athenaeus, *The Learned Banqueters*.

Caesar, *Alexandrian War*

Caesar, *The Civil War*.

Casson, *Everyday Life in Ancient Egypt* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 142.

Cicero’s letters.

David Braund, *Rome and the Friendly King* (New York: St. Martin’s, 1984).

Dio Cassius, *Roman History*

Diodorus of Sicily, *Library of History*.

Dorothy Burr Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience* (Oxford: Clarendon Press, 1973).

E. E. Rice, *The Grand Procession of Ptolemy Philadelphus* (New York: Oxford University Press, 1983).

E. Marion Smith, "The Egypt of the Greek Romances", *Classical Journal* 23, no. 7 (april 1928).

Edward Alexander Parsons, *The Alexandrian Library: Glory of the Hellenic World* (New York: Elsevier, 1967).

Florus, *Epitome of Roman History*.

G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1935).

Gaston Boissier, *Cicero and His Friends* (New York: Cooper Square Publishers, 1970), 185.

Herwig Maehler, "Egypt under the Last Ptolemies", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 30 (1983).

J. C. Yardley, tr., *Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (atlanta: Scholars press, 1994).

J. Grafton Milne, "Greek and Roman Tourists in Egypt", *Journal of Egyptian Archeology* 3, 2/3 (1916).

Jean Bingen, "La politique dynastique de Cléopâtre VII", *Comptes Rendus: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1 (1999).

John D. Ray, "The Emergence of Writing in Egypt", *World Archaeology* 17, no. 3 (1986).

John H. Collins, "On the Date and Interpretation of the *Bellum Civile*", *American Journal of Philology* 80, no. 2 (1959).

John Whitehorne, "The Supposed Co-Regency of Cleopatra Tryphaeana and Berenice IV", in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses* (Stuttgart: B. G. Teubner, 1997), II.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ